

- тореф. ... дис. канд. істор. наук (07.00.01) / Донецький національний університет. — Донецьк, 2001. — 16 с.
4. *Державний Архів Одеської області* (далі ДАОО). — Ф. 37 — Оп. 2а. — Спр. 587. — Арк. 352 — 354.
  5. *Распоряжения епархиального начальства // Херсонские епархиальные ведомости*. — 1868 — № 23 — С. 820 — 825.
  6. *Игнатъев (свящ.)* Про религиозно-моральное положение населения Новороссийского края // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1878. — № 13. — С. 225 — 234.
  7. *Обзор Херсонской епархии архиепископом Никанором // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям*. — 1875. — № 10. — С. 358 — 362.
  8. *Записка о состоянии церковного и внебогослужебного проповедничества в 1888 и 1889 году // Херсонские епархиальные ведомости*. — 1890. — № 8. — С. 144 — 160.
  9. ДАОО. — Ф. 37. — Опр. 2а. — Спр. 648. — Арк. 23 — 24.
  10. *Отчет от Свято-Андреевского братства за 1898 — 1899*. — Одесса, 1899. — С. 12 — 18; *Записка о состоянии церковного и внебогослужебного проповедничества в 1888 и 1889 году. // Херсонские епархиальные ведомости*. — 1890, № 8 — С. 144 — 160.

### *І. С. Дружкова*

## **ОДЕСЬКА МІСЬКА ДУМА 1917 р.: ВИБОРИ ТА СКЛАД**

Сьогодні перед Україною, як і в 1917 році, постає вибір між конструктивним ходом розвитку і подальшим протистоянням у суспільстві, що може призвести до громадянської війни. Тому знову і знову з'являються спроби аналізу політичної ситуації, подій, політичних сил часу революції.

Останнім часом значне поширення серед істориків одержало вивчення регіональних аспектів революції в Україні 1917-1918 рр. Одеса була містом, де боротьба за найрізноманітніші ідеали державності відзначалася особливою наполегливістю і своєрідністю, зокрема, більш широкими політичними програмами у зв'язку з етнічною строкатістю регіону. Тому цілісне уявлення про революційні події 1917-1918 рр. неможливе без залучення матеріалу, що відтворює перебіг подій в Одесі. Метою статті дослідження діяльності міської думи в 1917 р.

Існує значна кількість робіт, присвячених формуванню і функціонуванню різних органів влади в 1917 р. Одразу ж після революції з'являються роботи учасників подій — Д. Дорошенка і В. Винниченка. Праця Д. Дорошенка вигідно відрізняється від багатьох інших тим, що автор намагався неупереджено підійти до досліджуваної теми [1].

У монографії Н. Полонської-Василенко авторка звертає увагу на недостатню кількість чиновників, які працювали в українських органів влади, і робить із цього доречний висновок, що це призводило до формування в різних місцевостях України власної адміністрації, яка часто не звертала уваги на постанови Центральної Ради [2].

Новий етап досліджень почався в радянській Україні в середині 1950-х рр. У 1950-70-х рр. українська радянська історіографія основну увагу зосередила на вивченні місцевих органів державної влади Української РСР. Окреме вивчення українських національних та інших органів влади фактично не проводилося, їх діяльність оцінювалася негативно, лише з боку їх протистояння радянській владі. Спеціальних досліджень по проблемі діяльності міської думи зазначеного періоду взагалі не існувало. В узагальнюючій роботі С. Королівського, М. Рубача, М. Супруненко аналізувалася ситуація, що склалася в Одесі після захоплення влади більшовиками в жовтні 1917 р. [3] У цей же час з'являється робота колективу авторів “Одеса. Нарис історії міста-героя”, у якій також знаходимо певний фактаж, що свідчить про існування місцевих органів влади цього періоду [4].

Треба згадати також і видання “Історія міст і сіл УРСР. Одеська область”. Характерною рисою цієї роботи було твердження про встановлення двовладдя в Одесі після Лютневої революції — органів Тимчасового уряду і більшовицьких рад. На наш погляд, це не відповідає ситуації того часу, оскільки робився перенос реалій столиці на всі інші міста, не придивляючись до специфіки їх політичного положення в зазначений період. Міська дума взагалі не згадувалася мов би і не існувала, більшість сучасних дослідників вважає таке твердження достатньо суперечливим [5].

Зазначені фактори спонукали багатьох дослідників сучасного періоду до вивчення цього періоду в історії Одеси. М. Раковський, роблячи наголос на дедалі більшому значенні регіонального підхо-

ду у вивченні російських революцій, визначав нову методологічну базу для дослідження революційних процесів. Крім того, слід згадати дослідників, що працюють над цією проблематикою і сьогодні. Це Т. Вінцовський, І. Шкляєв, А. Мисечко та О. Шишко. Науковий інтерес представляють статті, присвячені українському руху в період революції та громадянської війни і його окремим діям [6]. Аспекти розвитку українського руху в Одесі 1917-18 рр. знайшли відображення в публікаціях та монографії Т. Винцовського [7]. Роботи І. Шкляєва, написані окремо та в співавторстві з М. Раковським, присвячено як окремим “білим плямам” історії Одеси [8], так і загалом історії Одеси в цей період [9]. У 2004 р. автор видав свою нову працю, написану на підставі значної кількості фактичного матеріалу, яка відзначається художньою майстерністю викладення реальних подій [10]. Наукових розвідок, присвячених окремо міській думі немає, тому потрібне подальше вивчення цієї проблематики.

Одразу ж після своєї появи Тимчасовий уряд намагався створити нову систему керівництва державою через створення діючих інститутів влади. В Одесі утворився орган Тимчасового уряду при міській думі — так званий “Громадський комітет”. Голова міської думи Б. Пелікан, відомий своїми реакційними поглядами, був відправлений до в’язниці. Тимчасово виконувати обов’язки міського голови був призначений кадет М. Брайкевич. Замість колишньої царської поліції створювалася народна міліція [11].

Міський громадський комітет при міській думі складався з представників всеросійського земського союзу, “Всеросійського союзу міст”, “Військово-промислового комітету” та інших партій та організацій. Комітет проголосив себе міською владою та обрав зі свого складу міську управу та президію. Комісаром тимчасового уряду став Б. Веліхов [12]. В Одесі в громадському комітеті, як і по всій країні, переважали кадети, октябристи та інші партії.

Найбільшу активність і цей час в Одесі виявляли кадети. Вони спиралися на об’єднання торгово-промислової буржуазії, як комітет торгівлі мануфактурою, купецьку управу, Біржовий комітет, які мали розгалужену мережу. На початку квітня в приміщенні одеської міської думи на загальних зборах кадетської партії головою був обраний журналіст Б. Веліхов (керівник обласного комітету

кадетської партії, що поширював свій вплив на всю Херсонську, Бессарабську і Таврійську губернії). Паралельно формувався український національний рух на базі клубу “Українська хата” (заснований 1910 р. “Просвітою”, вул. Князівська) [13].

Український рух в Одесі очолили діячі, які згодом відіграли важливу роль в історії Української державності 1917-21 рр. Так, Іван Львович Липа (1865–1923) народився в сім’ї міщан у Керчі, один із засновників “Братства тарасівців” (1892 р.) в Одесі проживав з 1902 р., у 1917 р. — член ЦК партії соціалістів-самостійників, публіцист і письменник (у 1917-18 рр. вийшло понад 20 його книг), депутат Центральної ради від Одеси, комісар Михайлівського району Одеси, а пізніше і всього міста. У 1918 р., у часи гетьманату П. Скоропадського, І. Липа був лікарем-інспектором Одеси; на початку 1919 р. він назавжди залишив Одесу, одержавши в уряді Директорії УНР посаду міністра віросповідань, а в 1921 р. (уже в еміграції) — міністра охорони здоров’я [14]. Помітну роль в організації органів української влади в Одесі відіграв і Сергій Павлович Шелухін (1864–1938), уродженець Полтавської губернії, із дворянської родини, юрист, в Одесі працював з 1899 р., був членом Одеського окружного суду, український поет і письменник, член місцевої організації “Просвіта”, у 1917 р. — голова революційного комітету в Одесі, член ЦК Української партії соціалістів-федералістів, депутат Центральної ради, де очолював фракцію “самостійників”, в часи Директорії УНР — міністр юстиції уряду В. Чеховського, представник України на Паризькій конференції 1919 р. [15] Помер С. Шелухін в еміграції, як професор Українського університету в Празі в останні роки життя він написав чимало історичних і політичних праць [16]. Серед інших український діячів Одеси 1917 р., безумовно, важливу роль грав В. Чеховський — член УСДРП, редактор “Українського слова” (1917 р.), делегат Центральної ради від одеської “громади”, а також В. Голубович — член ЦК УПСР, від якої був делегований до Малої ради.

Для підтримки позиції буржуазних партій у квітні до Одеси приїздив міністр Тимчасового уряду О. Гучков (пішов у відставку після ноти М. Мілюкова від 18 квітня) [17]. А в травні Одесу відвідав військовий міністр, майбутній прем’єр Тимчасового уряду О. Керенський.

Преса активно брала участь у формуванні громадської думки. Це впливало на її політичну спрямованість, причому кількість видань не було доказом авторитету тієї чи іншої партії. Так кадети видавали три-чотири газети, а анархісти — сім, однак їхні друковані органи то з'являлися, то зникали. Центральна рада видавала “Нову раду”, “Робітничу газету”.

Новий етап історичних подій був пов'язаний із підготовкою державного перевороту на чолі з генералом Л. Корніловим, його наслідком був корінний поворот у розвитку подій, що не обійшли і Південь України. Відбувся перелом у свідомості людей — розуміння того, що “корніловщина” може повторитися, можливі нові конфлікти і потрясіння. Усе це викликало тривогу в суспільстві. Зростання впливу лівих сил був небезпечним для існуючої влади.

У місті 6 (19) серпня 1917 р. пройшли вибори до міської думи на підставі положення про вибори Тимчасового уряду, по якому був скасований майновий ценз для виборців. Міським головою обрали В. Сухомліна, який займав цю посаду до жовтневих подій у Петрограді, більшість голосів виборців отримав блок есерів. Якщо порівняти список 120 гласних одеської думи на 7 листопада 1917 р. зі списком гласних цієї ж думи початку 1917 р. [18], упадає в око різка зміна складу депутатів. Жоден з гласних початку 1917 р. до нової думи не потрапив! Крім цього сильно змінився національний і соціальний склад депутатів [19].

Якщо говорити про етнічний склад гласних думи обраної влітку 1917 р., то впадає в око значний відсоток депутатів-євреїв. У дореволюційній думі гласних євреїв були одиниці. Тепер унаслідок зняття всіх заборон і політичного тиску, ця етнічна група могла взяти значно більшу участь у керуванні містом. На підставі простого лінгвістичного зіставлення по прізвищу та імені, євреїв було принаймні 33 особи, що складало 28% усіх гласних. Однак якщо враховувати і хрещених євреїв, які змінювали власні прізвища, наприклад — С. Гутника, то, скоріше, ці показники були більше. Список становить інтерес і для гендерних досліджень, у думі в цей період з'являються жінки, хоча й у незначній кількості, так з 120 гласних було тільки 2 жінки (Піотровська Вікторія Миколаївна і Душко Дар'я Никифоровна).

Серед гласних одеської міської думи 1917 р. були і відомі, зго-

дом, політичні діячі. Наприклад, член партії кадетів, хрещений єврей Сергій Михайлович Гутник, які проживав у власному будинку (вул. Софіївська №21) [20]. Відомий банкір, він у 1910-12 рр. керував одеським відділенням Сибірського торгового банку, а з 1915 р. до 1917 р. — юрисконсультом Одеського біржового комітету [21]. “Енциклопедія українознавства” стверджує, що в 1917 р. С. Гутник очолював Одеський біржовий комітет. Саме про нього писав у своїх спогадах лідер Директорії УНР В. Винниченко з властивою йому класовою ненавистю: “С. Гутник — кадет, феноменальний одеський спекулянт, голова Одеського біржового комітету, відомий на всю округу цинізмом і безсоромністю своїх біржових спекуляцій”. У період правління в Україні гетьмана П. Скоропадського С. Гутник займав (з травня по жовтень) посаду міністра промисловості і торгівлі в уряді Ф. Лизогуба. Він був із тих українських міністрів, які відверто проголошували про своє позитивне ставлення до розвитку капіталістичних відносин, чим викликали різку критику соціалістів (В. Винниченко називав Гутника “міністр спекуляції” і навіть уживав його прізвище в загальному значенні, називаючи “гутниками” представників буржуазії часів правління Скоропадського) [22]. Серед успіхів С. Гутника на посаді міністра слід назвати організований у Києві 15-16 травня 1918 р. з’їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (“Протофіс”), у роботі якого взяло участь більш 1000 делегатів з усієї України. Коли гетьман П. Скоропадський вирішив створити коаліційний за участю представників українських соціалістичних партій кабінет, затверджений 25 жовтня 1918 р., така одіозна для лівих фігура, як С. Гутник, туди не увійшла. Пізніше С. Гутник, за відомостями “Енциклопедії українознавства”, емігрував за кордон [23].

Серед одеських гласних був і вищезгаданий Володимир Мойсейович Чеховський, який мешкав за адресою вул. Чорноморська №26. В. Чеховський (1876–1937) народився на Київщині, закінчив Київську духовну академію. Він в 1907-17 рр. жив в Одесі, у 1915-17 рр. працював викладачем історії в Маріїнській жіночій гімназії. У педагогічних колах користувався значною довірою і популярністю [24]. Був депутатом першої Державної думи [25]. В. Чеховський був активним членом одеської організації Української соціал-демократичної робочої партії. У 1917 р. В. Чеховський успішно зай-

нявся політикою на всеукраїнському рівні. 6-8 квітня він був серед депутатів від Одеси на Українському національному з'їзді в Києві, де 7 квітня В. Чеховського включили до складу президії цього з'їзду, а 8 квітня він стає членом Української Центральної ради як представник від Одеси. Згодом він очолив представництво Центральної ради в Одесі. 11 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат ЦР ухвалив: “Визнати, що вся Херсонщина, у тому числі й Одеса, входить у сферу компетенції влади Української Центральної Ради і Генерального секретаріату. Секретаріат разом з тим, в інтересах згоди з місцевою революційною демократією, визнає обласний революційний комітет в Одесі в складі 11 представників Одеської ради і 14 представників революційної демократії Одеси. Схвалено: остаточно емісарам до Одеси відряджати Антоновича і Золотарьова, політичним комісаром призначити Чеховського” [26]. Чеховський як комісар Одеси був на утриманні Центральною радою. Так 4 грудня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату було заслухано “пропозицію голови Генерального секретаріату призначити політичному комісару в Одесі Чеховському відповідну платню. Ухвалили: призначити Чеховському 600 руб. на місяць” [27]. А 20 квітня 1918 р. на засіданні українського уряду “слухали клопотання Міністерства внутрішніх справ про асигнування 3400 руб. для виплати комісару м. Одеси В. Чеховському. Ухвалили: асигнувати Міністерству внутрішніх справ суму, потрібну для виплати комісару м. Одеси м. В. Чеховському з 11 листопада 1917 р. по 13 квітня 1918 р. по 20 руб. на добу” [28].

Згодом В. Чеховський, який був близьким другом В. Винниченка, став прем'єр-міністром і міністром закордонних справ у першому уряді Директорії УНР. Після відставки (одночасно з відставкою В. Винниченка, за вимогою Антанти), у силу своїх украї лівих поглядів, В. Чеховський пішов на співробітництво з більшовиками. У 1929 р. він був засуджений у справі “Союзу звільнення України” і розстріляний на Соловках у 1937 р. [29].

Серед гласних одеської думи 1917 р. були не тільки майбутні міністри Гетьманату й УНР, але й члени уряду Радянської України. Наприклад, Олександр Ісаакович Хмельницький, який жив по вул. Гоголя №14 [30]. Народився в Одесі, голова одеського комітету партії більшовиків О. Хмельницький (1889–1919) згодом був

комісаром Одеського СНК (з 30 січня 1818 р.), членом президії ВУЦВК, а в 1919 р. був призначений першим народним комісаром юстиції в уряді Радянської України. 5 грудня 1920 р. на честь річниці з дня смерті О. Хмельницького одеські комуністи перейменували на його честь вул. Садову (з 1911 по 1917 р. вона мала ім'я П. Столипіна). Вулиця О. Хмельницького проіснувала в Одесі до 19 листопада 1941 р., коли румунські окупаційні влади знову повернули їй історичну назву, яку вона носить і донині [31].

В одеській думі 1917 р. виявилися не тільки відомі політики, але і видатні представники інтелігенції міста: учені, журналісти, діячі різних організацій і ін. Так Яків Юлієвич Бардах, доктор медицини, який проживав по вул. Карангозова у власному будинку № 6 був головою товариства одеських лікарів. С. Ю. Бардах народився в Одесі в 1857 р. заснував разом з Гамалією і І. Мечниковим Одеську бактеріологічну станцію, потім керував нею. У 1895-29 рр. читав курс мікробіології в Новоросійському (Одеському) університеті [32].

Михайло Васильович Брайкевич, інженер шляхів сполучення, що проживав на вул. Чорноморська у власному будинку, був головою одеського відділення імператорського Російського технічного товариства (вул. Новосельського № 4). Крім того, він був віце-президентом Одеського товариства образотворчих мистецтв, що знаходилося за адресою: вул. Преображенська № 4 [33]. У 1917 р. тимчасово виконував обов'язки міського голови, по партійній приналежності — кадетів.

Два депутати представляли РОПіТ, це були — Карл Едуардович Кіртст, помічник юрисконсульта, та Андрій Миколайович Клепінін, начальник будівельної частини РОПіТ [34].

Андрій Петрович Самарін, який проживав за адресою Ольгіївська № 15, був головою дирекції Одеської громадської бібліотеки (вул. Тираспольська №35) [35]. В Одесі з 1902 р., медик за освітою. У 1911 р. стає співробітником медичного товариства при Новоросійському університеті, приват-доцент. У 1917-1922 р. на чолі кафедри оперативної хірургії і топографічної анатомії. З 1922 р. переїхав до Воронежа [36].

Сергій Федорович Штерн, який проживав по вул. Єкатериненській №6, був одним із двох завідуючих “Одеського листка” (будинки Навроцьких на вул. Ланжеронівській) [37].



Ілля Микитич Яловников, який проживав на вул. Ришельовській № 12, був товаришем голови одеського відділення імператорського Російського музичного товариства [38].

Болеслав Болеславович Гринецький — випускник Варшавського університету 1875 року, з 1914 р. доктор ботаніки, в Одесі мешкав на Французькому бульварі № 87. Ординарний професор кафедри ботаніки Одеського університету, паралельно в 1915-19 рр. керував Ботанічним садом університету. У думу пройшов як представник польських організацій в Одесі. З 1919 р. викладав у Варшавському університеті, з 1952 р. став почесним членом Польської академії наук [39].

Євген Самойлович Бурксер проживав на вул. Новосельського № 66. Він народився в Одесі в 1887 р., закінчив Новоросійський університет. Був членом Технічного товариства. Бурксер став першим, хто досліджував радіоактивність одеських лиманів у 1911 р., організатор радіологічної лабораторії в Одесі. Згодом з 1919 р. член курортної колегії, а потім директором Одеського хіміко-радіологічного інституту (1926 р.). Помер у 1965 р. [40]

Андрій Опанасович Сапегін, який мешкав в Одесі за адресою вул. Єлизаветинська № 6. Він народився у Вознесенську в 1888 р., одержав освіту в Новоросійському університеті, де і залишився працювати. У 1917-1922 р. був професором. У 1918 р. почав працювати в сільськогосподарському інституті, селекціонер, за свої роботи в 1929 р. став дійсним членом АН УРСР. Помер у 1946 р. у Києві [41].

Ілля Веніамінович Шерішевський народився в Одесі в 1888 р. у сім'ї лікаря, жив на вул. Ремісничій № 29. Випускник Новоросійського університету, за свої студентські роботи з права був нагороджений медаллю в 1910 р. Член ЦК партії соціал-революціонерів (есерів), пізніше перейшов до більшовиків. З 1928 р. професор. Помер 1981 р. [42]

Це найвідоміші з діячів одеської думи, потрібно сказати, що вони зробили чимало для міста. З трьох політичних сил, в основному тільки дума займалася важливими питаннями міського життя. У тому числі і проблемою нестачі грошей. Наприкінці 1917 р. населення Одеси відчуло брак розмінних грошових знаків. Дефіцит грошей, особливо дрібних номіналів, став незадовільно позначатися на

торгово-промислового житті Одеси. Випущених в обіг після Лютневої революції так званих “керенок” — казначейських знаків 20-ти і 40-крб. населення міста зовсім не визнавало. Обмінний курс купюру 100 крб. (“катеринок”), а також 500-карбованцевих асигнацій становив відповідно від 5 до 25 крб. Дума і місцеве відділення Державного банку вживало всіляких заходів щодо пом’якшення кризи. Замість кредитних білетів на початку грудня 1917 р. було вирішено випустити в обіг купони 5% облігацій “Позики Волі” 1917 р., 4% білети Державної скарбниці (25, 50 і 100 крб.) і 5% відсоткові зобов’язання Державної скарбниці. Головуючим Одеським військовим округом наказувалося всім урядовим і громадським установам, приватним особам, торговим і торгово-промисловим підприємствам безперешкодно приймати до платежу зазначені цінності нарівні з кредитними білетами. Тоді ж представниками банків і банківських будинків було прийнято рішення про виробництво муніципальних міських грошей. І вже до середини січня 1918 р. були розклеєні оголошення про випуск в обіг міським управлінням тимчасових розмінних білетів, що замінюють державні кредитні. На підставі постанови міської Думи від 21 грудня 1917 р. перші розмінні білети були виготовлені вартістю 3, 5 і 10 крб. загальною сумою 5 млн. крб. Усі вони після проходження нумерації надходили в одеську контору Державного банку. Надалі стали друкувати білети вартістю 25 і 50 крб., а також паперові “розмінні марки” у 15, 20 і 50 коп. [43]

Оцінюючи події післяжовтневого періоду, важливо відзначити, що в Одесі влада не просто копіювала центральну. Соціально-економічний розвиток міста, його традиції, проблеми національно-визвольного руху — усе це поставило на порядок денний питання про консолідацію всіх демократичних сил.

Перехід влади до рук більшовиків у столиці колишньої імперії в жовтні 1917 р. виявився тією подією, яка призвела до створення нових органів влади на Півдні України і до запеклої боротьби між ними. Саме тому міською думою було розроблено положення про надання Одесі статусу “вільного міста”.

Оскільки влади Тимчасового уряду вже не існувало, то головним завданням думи й інших органів влади було створення на місцях сильної влади, що повинна була підтримувати порядок до Установ-



- ний університет ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 1997. — Вип. 4. — С. 80-85.
8. *Шкляев И. Н.* История Одесской ГубЧК. 1917-1922 гг. Монография. — Одесса, 2002. — 104 с.
  9. *Раковский М. Ю., Шкляев Г. М.* У революційні часи (1917-1920 рр.) // Історія Одеси. Кол. монографія. — Одеса, 2002. — 560 с.
  10. *Шкляев И. Н.* Одесса в смутное время. — Одесса, 2004. — 160 с.
  11. *Раковский М. Ю. Шкляев Г. М.* У революційні часи (1917-1920 рр.) // Історія Одеси. Кол. монографія. — Одеса, 2002. — С. 278.
  12. *Одесса.* Очерк истории города-героя. — Одесса, 1957. — С. 123.
  13. *Шишко О. Г.* До історії українського в Одесі: березень 1917 року // Записки історичного факультету /Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2003. — Вип. 13. — С. 95-97.
  14. *Баган О.* Юрій Липа: людина і мислитель. — К. 1994. — С. 3; Мисечко А. І. Липа — лікар, патріот, письменник // Юг. — 1996. — 22 септембля.
  15. *Малий словник історії України.* — К., 1997, — С. 42
  16. *Шелухин С.* Україна (Фрагменти) // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія. — Львів, 1996. — С. 566-569.
  17. *Смагина С. М.* Александр Федорович Керенский // История России. IX — XXI века, от Рюрика до Путина. — М., 2003. — С. 440
  18. *Адрес-календарь* Одесского градоначальства на 1917 год. — Одесса, 1917. — С. 34-36.
  19. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 1-2.
  20. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 1.
  21. *Адрес-календарь* Одесского градоначальства на 1911 г. — С. 211.; *Адрес-календарь* Одесского градоначальства на 1912. — Одесса, 1912. — С. 227; *Адрес-календарь* Одесского градоначальства на 1915 г. — С. 302.
  22. *Виниченко В.* Відродження нації. — Т. 3. — С. 39,44, 50.
  23. *Енциклопедія українознавства.* — Т. 2 — С. 464.
  24. *Одесский листок.* — 1918. — 1 января.
  25. *Енциклопедія Українознавства.*
  26. *Українська Центральна Рада.* — Т. 2. — С. 410.
  27. *Там само.* — Т. 1. — С. 499.
  28. *Там само.* — Т. 2. — С. 292.
  29. *Опера СВУ — музика ГПУ.* Спогади свідків. — Кам'янськ-Шахтинський, 1992. — С. 41, 91.
  30. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 2.
  31. *Майстровой Я.* Улицы Одессы. Справочник по топонимии старой части города. — Курск, 1997. — С. 123, 178.
  32. *Адрес-календарь* Одесского градоначальства на 1917 г. — Одесса, 1917. — 73 с.; Преподаватели Одесского (Новороссийского) университета. Биографический справочник. — Одесса, 2001. — Т. 2. — 488 с.; — Т. 2. — С. 72-74.

33. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1917 г. — Одесса: Одесское издание ведомостей Одесского градоначальства, 1917. — С. 95.
34. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1917 г. — Одесса: Одесское издание ведомостей Одесского градоначальства, 1917. — С. 64-65.
35. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13.; *Адрес-календарь* Одесского градоначальства на 1917 г. — Одесса: Одесское издание ведомостей Одесского градоначальства, 1917. — С. 97.
36. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13.; *Фурман Т. А.* Самарін Андрій Петрович. Медик // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний довідник. — Одеса, 2001. — Т. 4. — С. 55-56.
37. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13.; *Адрес-календарь* Одесского градоначальства на 1917 г. — Одесса: Одесское издание ведомостей Одесского градоначальства, 1917. — С. 103.
38. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13.; *Адрес-календарь* Одесского градоначальства на 1917 г. — Одесса: Одесское издание ведомостей Одесского градоначальства, 1917. — С. 99.
39. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13.; *Віннікова М. А.* Гринеveckий Болеслав Болеславович. Ботанік // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний довідник. — Одеса, 2001. — Т. 2. — С. 308-310.
40. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13.; *Березіна Л. П.* Бурксер Євген Самойлович. Хімік-радіолог, член-кореспондент АН України // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний довідник. — Одеса, 2001. — Т. 2. — С. 308-310.
41. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13.; *Васильєва Т. Д., Коваленко С. Г.* Сапегін Андрій Опанасович. Ботанік. Академік АН УРСР // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний довідник. — Одеса, 2001. — Т. 4. — С. 58-61.
42. ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 13.; *Самодурова В. В.* Шеришевський Ілля Веніамінович. Юрист // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний довідник. — Одеса, 2001. — Т. 4. — С. 58-61.
43. *Корченов В.* Одесские пять копеек // Вестник. — 1999. — 28 сентября.